

بررسی توصیفی - تحلیلی پیکرک‌های منطقه حوض‌دار سیستان^۱

محمد کیخا^۲
یاسمن نصیری‌پور^۳
مهین سعادت^۴

مقدمه

یکی از مدارک باستان‌شناختی که در حفاری‌های باستان‌شناسی به‌دست می‌آید، پیکرک‌های نمادین هستند که به‌منظور و اهداف خاصی ساخته و پرداخته شده‌اند. پیکره‌سازی در تمام جوامع و هر جا به دلیل و یا دلایل مشترک رایج بوده است و هنرشناسان و باستان‌شناسان متعددی درباره کاربری این پیکرک‌ها در جوامع مختلف تعبیرات و تفسیرات گوناگونی دارند. ساخت پیکرک‌های گلی، نمادهای سنگی و گلی، نقوش برجسته و پیکرک‌های مادینه از گل، سنگ و استخوان نشان از یک فرآیند پیچیده بود. وجود این پیکرک‌ها یکی از مسائل ادارکی چالش‌برانگیز و بحث‌برانگیز در حوزه پیش از تاریخ است. فرآیندی که در آن انسان ادراکات و عقاید خود را توانست از یک مفهوم مطلق ذهنی را تبدیل به بعد نماید و در حقیقت توانست مسائل مربوط به خود را که تا آن زمان با گفتار انتقال می‌داد، دیداری ارائه دهد و پایه رسانه را پی‌ریزی نماید. باید این نکته را یادآور شد که آغاز تغییرات در ذهن انسان در پارینه‌سنگی میانی روی داده است، ولی در پارینه‌سنگی جدید و نوسنگی این موضوع همه‌گیر شده است (جنسن، ۱۳۶۸: ۱۱-۱۵).

پیکرک‌های مورد مطالعه در این پژوهش از فعالیت‌های میدانی که شامل بررسی پیمایشی فشرده، بررسی‌ای است که با پای پیاده انجام می‌گیرد و به طور ساده‌ای از طریق قدم زدن در سطح زمین یک منطقه و بازرسی آن برای مشاهده و یافتن اجزاء متشکله محوطه‌های باستان‌شناختی قابل انجام است، به‌دست آمده است (Davis, 1978). محدوده‌ای مورد بررسی در این پژوهش (منطقه حوض‌دار) در حدود ۴۰ کیلومتر مربع را شامل می‌شود که در این بررسی به تعداد ۲ قلعه، ۶ آس‌باد، ۳ اصطبل، ۱۷ آرامگاه، ۱۶ گورستان، نزدیک به ۱۵۰ واحد ساختمانی، ۱۸ کوره پخت سفال و آجر، کانال‌های انتقال آب و تعداد ۱۲ تپه باستانی مورد شناسایی و ثبت قرار گرفت. پس از گمانه‌زنی به منظور مشخص کردن عرصه و حریم این تپه‌ها بررسی بر روی سطح این ۱۲ تپه منجر به کشف تعدادی قطعات خرد شده سفال (مربوط به دوران ۲ و ۳ شهرسوخته)، ابزارهای سنگی، قطعات ظروف سنگ مرمر، مهره‌های عقیق، لاجورد و فیروزه، ۳ عدد مهر مسطح و ۲ عدد پیکرک شد (کیخا، ۱۳۹۹).

روش‌شناسی

روش تحقیق در این پژوهش از نوع توصیفی - تحلیلی است. این مقاله که به دو روش میدانی و آرشیوی که شامل: روش یادداشت نویسی و گردآوری اطلاعات از منابع و ماخذ مختلف نگارش یافته، ترکیبی است از پژوهش‌های باستان‌شناختی انجام

^۱. این مقاله برگرفته از برنامه‌ی پژوهشی بررسی و تعیین عرصه و پیشنهاد حریم محوطه‌های منطقه حوض‌دار شهرستان هامون است که در چارچوب مجوز پژوهشکده‌ی باستان‌شناسی به شماره ۹۸۱۰۹۷۳ مورخ ۹۸/۰۴/۲۱ به سرپرستی محمد کیخا انجام گرفته است.

^۲. فارغ‌التحصیل کارشناسی ارشد دانشگاه سیستان و بلوچستان Mohammad.keikha1367@gmail.com

^۳. فارغ‌التحصیل کارشناسی ارشد دانشگاه سیستان و بلوچستان Nasiripour2016@gmail.com

^۴. دانشجوی کارشناسی ارشد دانشگاه بیرجند mahinsaadat@birjand.ac.ir

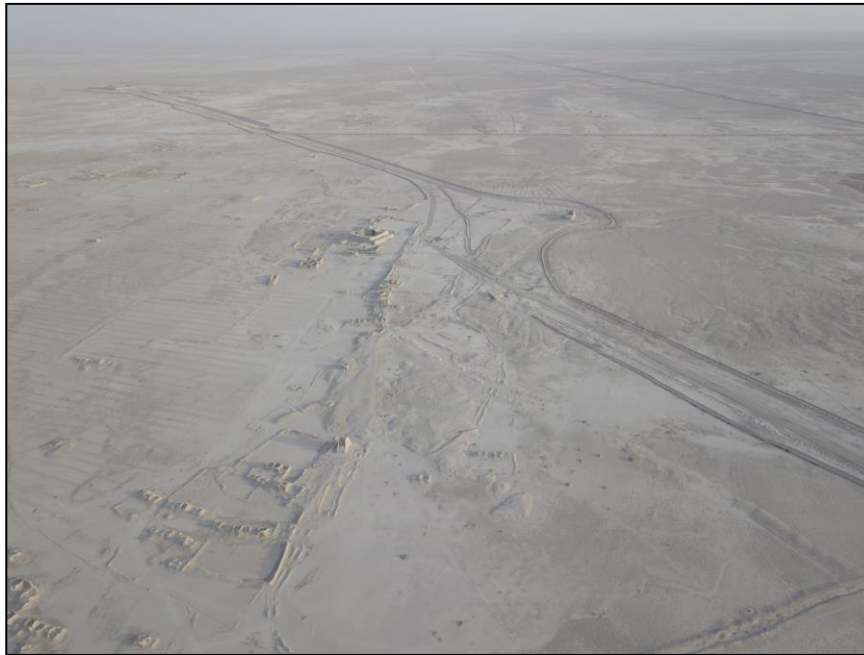
شده و همچنین اخبار و اطلاعات تاریخی و جمع‌بندی‌ها، نتیجه‌گیری‌ها و تحلیل‌هایی که از سوی نویسندگان مطالب، ارایه شده است. روش میدانی نیز در این پژوهش به این صورت می‌باشد که تعداد ۶ کارشناس به صورت پیمایشی به فواصل ۵۰ متری از یکدیگر تمامی سطح منطقه‌ی تاریخی حوض‌دار را مورد پیمایش گام به گام قرار داده که خلال انجام این امر تعداد ۲ پیکرک شناسایی و ثبت شد.

پیشینه مطالعاتی منطقه‌ی تاریخی حوض‌دار

بر خلاف اشارات روشن متون جغرافیایی و تاریخی دوران اسلامی درباره‌ی اهمیت و جایگاه دشت جنوبی سیستان (حدود العالم، ۱۳۶۲؛ بیت، ۱۳۶۵؛ تیت، ۱۳۶۲؛ ابن حوقل، ۱۳۴۵؛ جیهانی، ۱۳۶۸؛ اصطخری، ۱۳۴۰؛ لسترنج، ۱۳۷۳؛ دهمرده، ۱۳۸۵؛ تاریخ سیستان، ۱۳۸۷؛ ملک شاه حسین، ۱۳۸۳؛ سیستانی، ۱۳۶۷) شوربختانه اطلاعات باستان‌شناسی در مورد این منطقه محدود به چند پروژه کلی بوده است و هیچ گونه کار دقیق و درخوری در این منطقه از سیستان انجام نشده است. پروژه‌های صورت گرفته در این منطقه از دشت سیستان شامل: بررسی‌های سال‌های ۱۳۸۶ و ۱۳۸۸ خورشیدی و در پی اجرای طرح بزرگ تهیه نقشه باستان‌شناسی کشور، دشت سیستان مورد بررسی قرار گرفت که در این بررسی در بخش جنوبی آن محوطه‌های منطقه حوض‌دار نیز به ثبت رسید (موسوی‌حاجی و مهر آفرین، ۱۳۸۷). فعالیت دیگر صورت پذیرفته در منطقه تاریخی حوض‌دار، گمانه‌زنی به منظور خاک‌برداری قلعه رستم سیستان (احصاء خندق پیرامون و پی یابی و خواناسازی شاه‌نشین) در این منطقه را می‌توان نام برد (سعادتیان، ۱۳۹۶). فعالیت دیگر پژوهشی در این منطقه، رساله‌ی دکتری با عنوان گاه‌نگاری و تحلیل فضایی استقرارگاه‌های دوران اسلامی منطقه حوض‌دار سیستان با تاکید بر قلعه رستم در دانشگاه تهران با نگارش مجتبی سعادتیان را می‌توان نام برد (سعادتیان، ۱۳۹۸). آخرین فعالیت انجام شده بررسی روشمند شهر حوض‌دار در تابستان سال ۱۳۹۸ ه.ش. حین پروژه بررسی و گمانه‌زنی جهت تعیین عرصه و پیشنهاد حریم محوطه‌های منطقه حوض‌دار شهرستان هامون به سرپرستی محمد کیخا، با هدف گاه‌نگاری نسبی محوطه و ارتباط آن با محوطه و تپه‌های اطراف نیز از دیگر فعالیت‌های صورت پذیرفته در این محوطه می‌باشد (کیخا، ۱۳۹۹). تاکنون در خصوص استقرارها و مواد فرهنگی این محوطه در هزاره‌ی سوم پیش از میلاد مانند پیکرک‌های آن مطالعاتی صورت پذیرفته است و تمامی پژوهش‌های صورت پذیرفته در این منطقه مربوط به دوران اسلامی، معماری و سفال آن می‌باشد.

موقعیت جغرافیایی منطقه حوض‌دار

جلگه سیستان سرزمینی است پهناور در حاشیه‌ی شرقی ایران، با وسعتی در حدود ۸۱۱۷ کیلومتر مربع (خسروی، ۱۳۶۸؛ ۱۶۳) که به لحاظ برخورداری از ویژگی‌های زیست محیطی، از استعداد بالایی جهت شکل‌دهی استقرار برخوردار است. این دشت از نظر زمین‌شناسی یک دشت آبرفتی هموار و نسبتاً مسطح، حاصل از رسوبات رودخانه‌ای است و کف رسوبات آن از سنگ‌های کرتاسه و کنگلومرای اواخر دوره‌ی ترشیاری شکل گرفته است (ابراهیم‌زاده، ۱۳۸۸؛ ۶۹). منطقه حوض‌دار با مختصات 41R 331875 و 3381826 در بخش جنوبی این دشت و در فاصله حدود ۶۵ کیلومتری جنوب شهرستان زابل واقع شده است. از منظر تقسیمات سیاسی این منطقه در محدوده شهرستان هامون و تقریباً در جبهه جنوب‌غرب محوطه شهرسوخته قرار دارد. مساحت منطقه حوض‌دار در حدود ۴۰ کیلومتر مربع را شامل می‌شود (تصویر ۱).

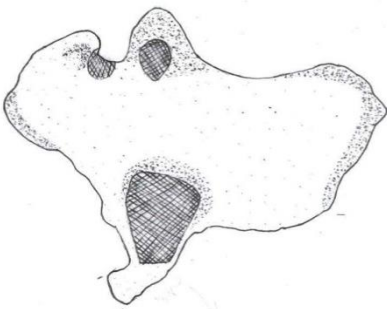

تصویر ۱. عکس هوایی بخشی از منطقه حوض‌دار سیستان (نگارندگان، ۱۳۹۸)

مطالعه پیکرک‌ها:

الف) پیکرک شماره ۱

پیکرک شماره ۱ از نظر نوع ساخت پیکرک، از نوع پیکرک‌های گلی و ورز داده شده با دست می‌باشد که از نوع پیکرک‌های حیوانی و گاو است. این پیکرک گاو دارای ابعاد ۹ سانتی‌متر طول و ۵ سانتی‌متر عرض می‌باشد که جنس آن از نوع گل‌رس پخته است. رنگ این پیکرک نخودی متمایل به آجری می‌باشد که بخشی از این پیکرک به مرور زمان مورد فرسایش و تخریب قرار گرفته است (جدول ۱).

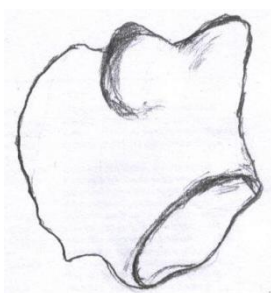

جدول ۱- پیکرک شماره ۱

نمونه قابل مقایسه	طرح پیکرک شماره ۱	تصویر پیکرک شماره ۱
نپه دشت سیستان (Mortazavi, 2010)		

ب) پیکرک شماره ۲

پیکرک شماره ۲ از نظر نوع ساخت پیکرک، از نوع پیکرک‌های گلی و توخالی (ریتون مانند) می‌باشد که از نوع پیکرک‌های حیوانی و سر گاو است. این پیکرک دارای ابعاد ۵ سانتی‌متر طول و ۴٫۵ سانتی‌متر عرض می‌باشد که جنس آن از نوع گل‌رس پخته و به مانند سفال ترد است. رنگ این پیکرک نخودی می‌باشد که بخشی از این پیکرک به مرور زمان مورد فرسایش و تخریب قرار گرفته و تنها سر حیوان باقی مانده است (جدول ۲).

جدول شماره ۲- پیکرک شماره ۲

نمونه قابل مقایسه	طرح پیکرک شماره ۲	تصویر پیکرک شماره ۲
تپه دشت سیستان (Mortazavi, 2010)		

تاریخ‌گذاری نسبی پیکرک‌های منطقه حوض‌دار

تاریخ‌گذاری مواد فرهنگی که از لایه‌ها و بررسی‌های محوطه‌های باستانی به‌دست می‌آید از مهم‌ترین فعالیت‌های باستان‌شناسی می‌باشد. تاریخ‌گذاری نسبی از این قبیل فعالیت‌ها است که در این پژوهش تلاش شد تا متناسب با اهداف آن، به دلیل قطعیت بیشتر، پس از گونه‌شناختی سفال‌های به‌دست آمده از بررسی سطحی محوطه‌های پیش از تاریخی منطقه حوض‌دار، در مجموع تعداد ۱۵۲ قطعه سفال از پیکرک‌ها ارائه شود. پس از بررسی سطحی محوطه‌های پیش از تاریخی منطقه حوض‌دار، در مجموع تعداد ۹۵ نمونه شاخص از کل این محوطه‌ها به‌دست آمده است. به‌منظور گاهنگاری سفال‌های به‌دست آمده، از هر گروه از گونه‌های مشابه موجود در کل جامعه، یک نمونه شاخص که وضعیت سلامت بهتری را نسبت به بقیه داشت، انتخاب شد که در مجموع ۹۵ نمونه شاخص از کل مجموعه جمع‌آوری گردید. این نمونه‌های شاخص پس از طراحی و گونه‌شناسی و همچنین مقایسات تطبیقی، جهت گاهنگاری محوطه‌ها مورد استفاده قرار گرفته است. همه این سفال‌ها با استفاده از تکنیک چرخ‌ساز ساخته شده‌اند و اغلب آن‌ها از پخت کافی برخوردار و از لحاظ ضخامت اکثراً متوسط و دارای بافت متراکم و محکمی‌اند. شاموت بیشتر سفال‌ها با ذرات شن و به ندرت با مخلوط شن و مواد گیاهی استحکام یافته‌اند. پس از مطالعات گونه‌شناسی سفال‌ها مشخص شد که محوطه‌هایی که پیکرک‌ها از روی سطح آن‌ها جمع‌آوری و ثبت شده مربوط به دوران عصر مفرغ و به‌طور دقیق دوره ۲ و ۳ شهرسوخته می‌باشد و دوره زمانی و استقرار دیگری در این محوطه‌ها دیده نشد، در انتها می‌توان اینگونه نتیجه گرفت که پیکرک‌های جمع‌آوری شده از روی سطح محوطه‌های منطقه حوض‌دار نیز مربوط به همین بازه زمانی می‌باشد.

نتیجه‌گیری

در این پژوهش، تلاش گردید تا متناسب با اهداف از پیش تعیین شده، یعنی مطالعه و تحلیل پیکرک‌های گردآوری شده از محوطه‌های منطقه تاریخی حوض‌دار سیستان مورد بررسی قرار گیرد. در این راستا، از دو گونه‌ی اطلاعات اسنادی و میدانی بهره برده شد و در نهایت با توجه به مقایسات و مطابقت گونه‌های سفالین جمع‌آوری شده از سطح محوطه‌هایی که پیکرک‌ها از آن محوطه‌ها جمع‌آوری شده مشخص گردید که این محوطه مربوط به بازه‌ی زمانی دوران عصر مفرغ (دوره ۲ و ۳ شهرسوخته)

می‌باشد. با توجه به تک دوره‌ای بودن محوطه‌ها می‌توان اینگونه استنباط کرد که پیکرک‌های به‌دست آمده از سطح محوطه‌های منطقه حوض‌دار نیز مربوط به دوران پیش از تاریخ و دوران ۲ و ۳ شهرسوخته می‌باشد. این پیکرک‌ها از نوع پیکرک‌های گاو نر ناقص هستند که آناتومی آن‌ها گویای حضور گاو معروف به گاو سیستانی است. نژاد این گاو در سالیان گذشته به دلیل خشکسالی‌های متمادی در منطقه سیستان از بین رفته است و تنها تعدادی محدود در مجموعه‌ها و پژوهشکده‌های علمی قابل مشاهده است. لازم به ذکر است که گاو نر سیستانی در حجاری‌های پلکان شرقی آپادانا در تخت جمشید، توسط هیئت نمایندگان سیستانی‌ان و گذاریان نمایش داده شده است. که گویای اهمیت این گونه گاو برای مردمان جنوب‌غرب افغانستان و جنوب‌شرق ایران است.

سپاسگزاری:

در انتها نگارندگان بر خود لازم می‌پندارند که از اعضای پروژه تعیین عرصه و پیشنهاد حریم محوطه‌های منطقه حوض‌دار سیستان آقایان دکتر محمدصادق روستایی، دکتر مجتبی سعادتیان، محمدرضا مرعشی، سید ابوالفضل میر زنده‌دل و مهدی خمیری کمال تشکر را داشته باشند

منابع

۱. ابن حوقل، (۱۳۴۵). *صورة الارض*، ترجمه جعفر شعار، تهران، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
۲. ابراهیم زاده، عیسی، (۱۳۸۸)، *بنیان‌های جغرافیایی جنوب شرق ایران*، زاهدان، دانشگاه سیستان و بلوچستان.
۳. اصطخری، ابواسحق ابراهیم، (۱۳۴۰)، *مسالك و ممالک*، به اهتمام ایرج افشار، انتشارات بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
۴. جنسن، ه. و (۱۳۶۸). *تاریخ هنر*، ترجمه پرویز مرزبان، تهران: سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.
۵. جبهانی، ابوالقاسم بن احمد، (۱۳۶۸)، *اشکال العالم*، ترجمه علی بن عبدالسلام کاتب، مشهد، شرکت به نشر، انتشارات آستان قدس رضوی.
۶. خسروی، محمود، (۱۳۶۸)، اثرات نامساعد بیوکلیمایی ناشی از عوامل طبیعی در دشت سیستان، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، شماره ۱۳، صص ۱۶۳ تا ۱۸۴.
۷. تیت، جی، پی، (۱۳۶۲)، *سیستان*، با اهتمام غلامعلی رییس‌الذکرین، انتشارات اداره کل ارشاد اسلامی سیستان و بلوچستان.
۸. سیستانی، محمد اعظم، (۱۳۶۷)، *سیستان (سرزمین ماسه‌ها و حماسه‌ها)*، جلد دوم، سیستان بعد از اسلام، انتشارات مرکز علوم اجتماعی، آکادمی علوم ج. ا. کابل.
۹. سعادتیان، مجتبی، (۱۳۹۶)، *گزارش خاک‌برداری قلعه رستم سیستان (احصاء خندق پیرامون و پی‌یابی و خوانا سازی شاه‌نشین)*، اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری سیستان و بلوچستان.
۱۰. سعادتیان، مجتبی، (۱۳۹۹). *گاه‌نگاری و تحلیل فضایی استقرارگاه‌های دوران اسلامی منطقه حوض‌دار سیستان با تاکید بر قلعه رستم*، رساله دکتری گروه باستان‌شناسی، دانشگاه تهران، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، تهران.
۱۱. دهمرده، برات، (۱۳۸۵)، *ملوک سیستان*، جلد ۱، زاهدان، انتشارات تفتان.
۱۲. لسترنج، گای، (۱۳۷۳)، *جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی*، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران.
۱۳. کیخا، محمد، (۱۳۹۹). *گزارش بررسی و گمانه‌زنی جهت تعیین عرصه و پیشنهاد حریم محوطه‌های منطقه حوض‌دار شهرستان هامون*، اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی استان سیستان و بلوچستان، زاهدان.
۱۴. ملک شاه حسین، (۱۳۸۳)، *احیاء ملوک*، به اهتمام منوچهر ستوده، چاپ دوم، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.
۱۵. موسوی حاجی، سید رسول و رضا مهرآفرین، (۱۳۸۷)، *بررسی باستان‌شناختی پهن دشت سیستان (فاز ۱)*، جلد ۱ تا ۱۵، زاهدان، سازمان میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی.
۱۶. ناشناس، (۱۳۸۷)، *تاریخ سیستان*، به تصحیح محمد تقی بهار (ملک الشعرا)، انتشارات معین، تهران.
۱۷. بیت، چارلز ادوارد، (۱۳۶۵)، *سفرنامه خراسان و سیستان*، ترجمه قدرت الله زعفرانلو و مهرداد رهبری، انتشارات یزدان.

18. Davis, E. L., (1978) *The Non – destructive Archaeologist: How to Collect without Collecting*. Pacific Coast Archaeological Society Quarterly 14 (1): 43-55.

19. Mortazavi, M, 2010: "Figurines of Bronze Age Iran: Tape Dasht", Newsletter of the Coroplastic studies interest group, No. 4.